

Yalnız Bir İslâmi Liberal

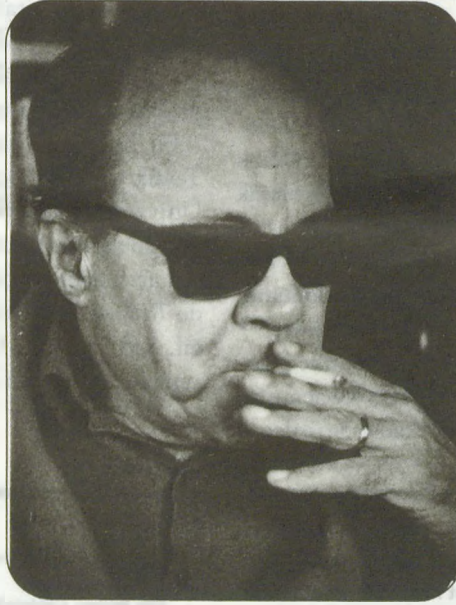
Cemil Meriç

ALEXANDER H. DE GROOT

Türk düşünürü Cemil Meriç'in (1916-1987) hayatı ve eserleri, son elli yılda ülkesinin fikir hayatındaki gelişimin karakteristik izlerini yansıtır. Eserlerinin en karakteristik vasfı, kendi neslinden aydınların çoğunda olduğu gibi İslâmî Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü damgasını taşır.

Cemil Meriç'in aşağıdaki kısa hayat hikâyesinde, yayınlanmış otobiyografik parçalardan yararlandım. Cemil Meriç 12 Aralık 1916'da bugün Hatay vilayeti olan İskenderun sancağının Reyhanlı kazasında doğdu. Ailesi I. Balkan Harbi'nden sonra göçmen olarak buraya gelmişti. Sonradan alınan Meriç soyadı, menşelerinin geldiği, Trakya'daki bir taşra kasabası olan Dimetoka'nın Meriç Nehri kıyısında oluşundandır. Babası adı geçen kasabanın hâkimi ve sonradan bir banka şubesinin müdürüydü.

Fransızların I. Dünya Savaşı'ndan sonra mandaları altına aldıkları Suriye'ye Osmanlı sancağı İskenderun'u

da katmaları genç Cemil'in hayatının gidişatı üzerinde büyük bir rol oynadı. İlkokuldan sonra, kısmen Fransızca kısmen Türkçe modern bir eğitim programına sahip Antakya Lisesi'ne geçti. Fransız, Ermeni ve Türklerden oluşan öğretim kadrosunun hepsi mümtaz öğretmenlerdi. Yirmili ve otuzlu yılların Kuzey Suriye'sinde seçkin Türk aydınları bulunmaktaydı. Bunlar Mustafa Kemal'in (Atatürk) laik ve otokratik idaresine muhalif olduklarından sınırın bu ta-

rafına sığınmış müslüman-muhafazakârlar ve libarellerdi. Orta öğretimi sırasında Cemil Meriç'in siyasi ve entelektüel eğilimleri Marksizm yönünde gelişti. Fransız lider Léon Blum'un sosyalist çevresinden olup burada çalışan Fransız hükümet görevlilerinin buradaki Türk muhiti üzerinde büyük bir etkisi olmuştu. Diğer yandan Cemil, Türk milli duyguları ile doluydu ve sancağın tekrar Türkiye ile birleşmesi idealini taşıyordu.

Türkiye'de bir üniversiteye girebilmesine imkân sağlayabilecek Fransızca bakalorya imtihanları öncesinde, 1935'te liseden uzaklaştırılma gerekçesi muhtemelen Türk yanlısı tutumundan dolayı idi. Kendisiyle aynı kaderi paylaşan, aralarında sonradan önde gelen bir Marksist sendika lideri olacak olan Kemal Sülker'in de bulunduğu, bir grup arkadaşıyla birlikte Cemil Meriç lise bitirme imtihanları hakkını kazanmak için İstanbul'a gitti. 1936'da tekrar evine döndü. Fransa İskenderun sancağının gelecekteki statüsü konusunda bölgede referandum yapılması kararını almıştı. Bu, Türkiye'ye yaklaşma politikasının bir adı

Prof. Dr. A. H. de Groot, Hollanda'da Leiden Üniversitesi İslâmî Ortadoğu Dilleri ve Kültürleri Bölümü'nde öğretim üyesidir.

myıdı. Bütün Türkler oylarını kullanmakta çok istekliydi. Sonuç, bilindiği gibi Türkler lehineydi. 1938'de Fransızlar, Türkiye'ye hâkimiyet fırsatı tanıdıkları, Bağımsız Hatay Cumhuriyeti'ni kurdular. 1939'da Türk çoğunluk, ulusların kendi kaderini tayin etme hakkı çerçevesinde Türkiye Cumhuriyeti'ne bağlanma kararı aldı.

Hükümetezi ara dönemde mütevazi bir memuriyete giren Cemil Meriç yeni Türk makamlarınca Marksist görüşleri ve Fransız yanlısı tutumu gerekçe gösterilerek işinden atıldı ve devlete zararlı faaliyetler suçlamasıyla tutuklandı. Kitaplarını ve dergi koleksiyonlarını kaybetti ve aralarında Kemal Sülker'in de olduğu kişilerle aylarca cezaevinde kaldı. Neslinden çoğu kişiler gibi onun içinde mahpusluk bir entellektüel biçimleniş dönemi oldu. Herhangi bir dava açılmadan serbest bırakıldığı 1940 yılında yeniden İstanbul'a gitti. İstanbul Üniversitesi Fransız Dili Bölümü'nden diploma alışından 2 yıl sonra staj için Fransa'ya gidecekti. Fakat savaş şartları nedeniyle bu mümkün olamadı. Bunun yerine, mecburi hizmeti nedeniyle uzak bir taşra şehrinde, 2 yıl katlanmak zorunda kalacağı Fransızca öğretmenliği görevi yaptı. 1946'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde dil öğretmeni oldu.

Bu dönemde Cemil Meriç Fransız edebiyatından tercüme yapmaya ve makaleler yazmağa başladı. Sosyalist fikirleri ve materyalist felsefesi nedeniyle İstanbul'un sanat ve edebiyat çevreleriyle çok az ilişki kurabildi. Ama evindeki kütüphanesinde de kabul ettiği öğrencileri arasında şakirdler buldu.

Ardından kaderin sillesi geldi: 1955'te 38 yaşında her iki gözü de görmez oldu. Ebediyen hayatın dışında kalmaya mahkum edilmiş, fikirlerinin fildişi kulesine hapsedilmiş gi-

biydi. Körolmasının yarattığı, uzun süren varoluş buhranına rağmen makaleler yazmayı ve tercümelele yaşamayı sürdürdü ve bu dönemde Victor Hugo'nun *Hernani*'sinin tercümesini tamamladı.

Meriç yeni yönelimler arayışına girdi ve bunu Eski Hint kültüründe bulduğunu belirtti. Batıya cephe almak istedi ama *Veda*'ların, *Upanişad*'ların ve *Kelile ve Dimne*'lerin Doğulu bilgeliğine tamamen Batılı-romantik bir tarzda yaklaştı. Bu yeni görüşlerini bir kitap halinde yayınladı. Türk okurları için yeni bir alanın kapılarını açtı. Avrupa edebiyatı ile kültürel bağlarını sıkı tuttu. Balzac'ın romanlarını tercüme etti ve 1967'de, fikirleri bir zamanlar İstanbul ve Kahire'de akisler bulmuş olan, çok sevdiği Fransız filozofu Claude-Henri de Saint-Simon üzerine bir monografi yayınladı.¹

70'li yıllarda Cemil Meriç ruhi dengesine yeniden kavuştu. Uzun yıllar süren kendini tecrit ve kitap okuma dönemi şimdi meyvelerini vermeğe başlamıştı. Kısa sürede çok üretken bir makale yazarı olarak tanındı ve birçok konferanslar verdi. Engin bilgi hazinesiyle Türk kültürü üzerine yeni görüşler ileri sürmeye başladı. Doğru, İslâm ve Osmanlı medeniyetleri mirası ile Batı (Fransız) bilim ve liberalizminin elele gitmesi gerektiğini savundu. Bu fikirler, şimdilerde etkili bir akım olan ve muhafazakâr, aşırı milliyetçi aydınlarca savunulan Türk-İslâm senteziyle benzerlikler taşısa da, Meriç'in sosyal adaletçi sol idealleriyle bu akımdan ayrılır. Meriç, irtica ve gericiliği İslâm'ın bir mirası olarak gören aşırı Batıcı Marksist aydın çevrelerde de pek kabul görmedi. Hem Doğuya hem Batıya açık, hakiki bir liberal ve bağımsız bir aydın olarak kalır Cemil Meriç.

Kitap ve makalelerinin başarısı, onun Türkiye'de hâkim olan kültür krizinden çıkış arayışlarıyla ilgili incelelikli çalışmalarına sempati ile bakan bir kesimin varolduğunu gösteriyor. 13 Haziran 1987'de ölümünden sonra -1984'te geçirdiği bir beyin kanaması sonucu sol tarafı felçliydi- eski DİSK yöneticilerinden Kemal Sülker ve İslâmcı Ali Bulaç gibi farklı görüşlerdeki kişilerce hakkında anma makaleleri yayımlandı.²

Fikirleri

Cemil Meriç'in düşünceleri başlangıçta tamamen Batılı ekol üzerinde temellenmişti ama gelişimi hem Doğru hem de Batı üzerinde oldu. Yaklaşım tarzı, metodu ve üslûbu Batılı eleştirici-bilimsel geleneğe uygundu. Kendisi de çalışma tarzını 'düşünmek' olarak tarif etmişti. O buna bütün insanlık için geçerli evrensel bir metod olarak bakmıştı. Nihayet şu fikre ulaştı ki; modern İslâm kültürü -bunun için tasavvuf öğretmelerinden alınan *irfan* kelimesini kullandı- hem Batı kültürü hem de, şimdilerde artık İslâm ülkelerinde pek rastlanmayan, *hikmet* üzerinde temellenmeliydi. Bu görüş onu yüzyıl önce hâkim Batının kültürel etkilerine karşı, muhafaza edilebilmesi için İslâmî mirası araştırmaya yönelen Osmanlı aydınlarının son takipçilerinden yapar.

Cemil Meriç bugün kullanımda olan Türkçe kelimeler *kültür*, *uygarlık* ve *hars*'ın yerine tercih ettiği *umran* kelimesini aldığı Arap tarihçi ve kültür filozofu İbn Haldun'un (1332-1406) büyük bir hayranıydı. Bu hayranlığını, son dönem Osmanlı aydınları ve İbn Haldun'a Arap edebiyat ve tarih geleneği içinde eşsiz birisi gözüyle bakan müsteşriklerle paylaşıyordu. Dikkat çeken bir husus, Me-

1 Morsy, Mogali (ed.). *Les Saint-Simoniens et l'Orient. Vers la modernité*, Aix-en-Provence 1990.

2 *Tarih ve Toplum* 44, İst. 1987, s. 9-13.

riç'in İslâm düşünürü, ilâhiyatçısı, fakihî ve mutasavvıfı Gazali'yi (öl. 1111) kendisine timsal olarak görmemesidir. Gazali'nin Arap felsefisine karşı oluşunu İslâm kültürü açısından vahim bir hata olarak değerlendirir Meriç. Meriç'e göre İslâm medeniyeti kendini, örneklerini İhvan'us-Safâ (950-1000) ya da İbn Sina (980-1037) ve El-Biruni (973-1050)'lerde kalan İslâm rasyonalizmi yönünde geliştirmelidir. Bu rasyonalist hat 19. asrın ikinci yarısında Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895), Hayreddin Paşa (Tunuslu) (öl. 1890) ve Mehmed Akif Ersoy (1873-1936) gibi Osmanlı düşünürleri ve modernistleri tarafından yakalanmıştır.³ Bunların hepsi de imanlı Müslümanlardı ve devlet reformları ve kültürel reformlar yoluyla dini-siyasi bir sistem olarak İslâmı Avrupa hâkimiyetinden kurtarmak için çaba harcadılar. Köklerini İslâmın zengin geçmişinde kalan yerli (autochton) entelektüel geleneğin yeniden inşası için, açık zihinleri ve rasyonel tutumları ile işe giriştiler. Kur'an ve hadisleri mihenk taşı olarak kullanarak Batılı fikirlerin İslâm kültürü içinde nasıl yer alabileceğini göstermeğe çalıştılar. Bu terki, bir 19. asır Türk düşünürü tarafından "Asyanın akl-ı piranesiyle Avrupanın bıkır-ı fikrini kaynaştırmak" şeklinde dile getirildi.

Doğuda ve Batıda mistiği kültürün kaynaştırıcı bir ögesi olarak gören çoğu kişilerin aksine Cemil Meriç, temsilcilerini Mevlana Celâleddin Rumi (1207-1273) ya da Yunus Emre gibi kişiliklerde bulan tasavvufun

birleştirici bir fonksiyon yerine getiremeyeceğini ileri sürdü. Bundan ötürü onun yaklaşımı rasyonalizme fazlaca dayanmaktaydı.

Kendini Ali Şeriatî'ye (1933-1977) mânen yakın sayıyordu.⁴ Şeriatî de ülkesindeki Batıcı aydınların aleyhtarıdır ve İslâmın özünün dinamikliği, sınıf çelişmelerinin olmadığı bir toplumsal düzen ve sosyal reform anlayışı konularındaki görüşlerini Meriç'le paylaşır.

Cemil Meriç'in düşünceleri, İslâmî modernizm içindeki en önemli

Meriç gençlik yıllarında

akımlardan birisi olan ve milliyetçilik ile geleneksel kültürün canlandırılmasının terkihiyle yeni bir İslâmî kimlik arayışında olan fikirlere büyük bir yakınlık gösterir. Meriç hedeflerine siyaset aracılığıyla ulaşmağa teşebbüs etmez. Sünnî Osmanlı kökeninin onu İslâm ve devlet arasında işlevsel ayrıma yönelttiği aşikârdır. Bu problemle ilgili olarak onun gerçeklik kavrayışı çoğu modern Müslüman düşünürden çok daha geniştir. Mevdudî'de (1903-1979) gör-

düğümüz alternatif bir siyasi düzen arayışları ona yabancıdır.⁵ Gayrı müslim Batıyı da, İslâm öncesi putperestlik, *cahiliye* gibi görmez. Aksine Batıyı *hikmetin* aranabileceği kültürlerden birisi olarak görür.

Cemil Meriç Batı şarkiyatçılığının yararlı olduğu kanaatindedir ve Edward Said'in *Oryantalizm* kitabında ileri sürdüğü görüşlere karşı çıkar. Ona göre İslâmî doğu çok daha fazla 'oksidantalist'e, Batı kültürlerini iyi tanıyanlara sahip olmalıdır. İlginç olan husus Cemil Meriç'in kendi eserlerine bu 'oksidantalizm'e örnek olarak bakılabilineceğidir. Meriç'in Fransız Katolik fikir hayatı üstüne, Bossuet (1627-1704) ve eseri *Politique tirée des propres paroles de l'Écriture Sainte* üstüne, ruhban sınıfına muhalif 19. asır düşünürü Lamennais (1782-1854) üstüne ve popülerleştirdiği hacimli İncil tarihi üstüne çalışmaları göze çarpar. Bunlar hep Batı Hristiyan alemine daha yakından bakabilme ihtiyacının işaretleridir. Meriç, Fransızca ile şekillendiğinden olsa gerek özellikle Katoliklikle ilgilenir, Protestanlığa güvensizmiş gibi görünür.

Cemil Meriç'in Şarkiyatçılığa karşı kayda değer müspet tavrı onun Batı kültürünün değerlerine duyduğu takdirden ileri gelir. Bu bilimi, Müslüman bilginlerin bilimsel araştırmaları aynı eleştirel, metodik düzeye ulaşamadığı müddetçe lüzumlu bir ehveni şer olarak görür. Fransız müsteşriki Maxime Rodinson'un eserleri onun için büyük önem taşıyorlardı.⁶ Okuduğu ve olumlu olarak değerlendirdiği diğer müsteşrikler ise; Joseph von Hammer-Purgstall (1774-1856),

3 Bu kişiler için bkz.:

Bowen, H., "Ahmad Djewdet Pasha" in *Encyclopaedia of Islâm, New ed. vol. I*, Leiden 1960.

İz, Fahir, "Mehmed Akif" in *Encyclopaedia of Islâm, New ed. vol VI*, Leiden 1990.

Krieken, G.S. van, *Khayr al-Din et la Tunisie (1850-1881)*, Leiden 1976.

4 Kielstra, N., "Ali Shari'ati" in *Inspiratie en Kritek*, 1992.

5 Mintjes, H., "Pakistan: Mawdudi, de Ma'ma'at-i-İslâmî en Ziya el-Haqq's programma van Islamisering" in K.Wagtendonk en P. Aarts (red.), *İslamitisch Fundamentalisme*, Muiderberg 1986.

6 Rodinson M., *Mahomet*, Paris 1961
Rodinson M., *Marxisme et monde musulman*, Paris 1972.

Kerim Sadi ve Cemil Meriç

Wilhelm Barthold (1869-1930), Louis Gardet, André Miquel ve Bernard Lewis'tir.

Cemil Meriç'in Batı bilimine verdiği değer onun Batı kolonyalizmine ve emperyalizmine tiksintiyle bakmasını engellemez. Bunu İslâma karşı sürekli bir tehdit olarak görüşü kalıcı bir fikirdir onda. Avrupa saldırganlığının silâhı, önceleri Haçlı Seferleri ile başlamış olan 'sıcak savaş' idiyse, şimdi de, sosyalizm özel silâhıyla fikri düzeyde üstünlük sağlayan 'soğuk savaş'tır. Geniş bilgisine rağmen Meriç Hristiyanlığı ve Avrupa'yı 20. asırda da tek ve parçalanmaz bir bütün olarak görür. Eserlerinin bir yerinde Batı'yı "imansızlığın ve materyalizmin zaferi" olarak niteler ki bu onun düşüncelerinde büyük bir tutarsızlıktır.

Genel olarak Batı'ya karşı çok eleştireldir. İmansız Batı'nın Türk aydınlarını "büyülediğini" ileri sürer. Onun görüşlerine göre menfur batılılaşma, 1826'dan itibaren yürürlüğe giren devlet reformları Tanzimat ile başlamış, 1839 ve 1856 fermanlarından sonra 1876'da Kanun-i Esasi'nin ilanı ve 1908'de parlamenter demok-

ratik sisteme geçişin kesinleşmesiyle zirvesine ulaşmıştır. Meriç'e göre bu batılılaşma hareketleri beraberinde kendi kültürünün 'sulanmasını' getirmiştir. Bir Türkçe kelime oyunuyla batılılaşmadan İslâmî siyasi ve sosyal kurumların *batması* olarak bahseder. 1928'de Türkiye'de Latin alfabesinin kabul edilmesini, bu feci gelişimin uç noktası olarak görür. Onun görüşlerine göre bu geridönülmez reform kendi kültüründe bir kopuş yaratmıştır. Bundan dolayı Arap alfabeli Osmanlı Türkçesinin orta öğretimde ikinci dil olarak okutulmasını savunur.

Batıdan bilginin alınmasını reddetmeyerek, İslâm aleminin batılılaşması üstüne aslî eleştirisini sürekli yineler Cemil Meriç. İslâm ülkelerinde şimdilerde kaybolmuş olan bu bilgi, bu ülkelerin mevcut sosyal yapılarına uyacak tarzda ve alınışında seçmeci olunacak bilinçli bir süreçle yeniden edinilmelidir. Alınmak için uygun olan Batı kültürünün yapısı değil ama öğeleridir.

Türk, İslâm aydınları kendi kültürel geleneklerine yabancılaşmış ve bilgisizlikten 'Batının sirenleri'nin,

'İmansızlığın Ülkesi'nin eline düşmüşlerdir. Müslümanlar şanlı geçmişlerini, bir zamanlar İslâmın Güneydoğu ve Orta Avrupaya yayılmasının belkemiğini oluşturmuş olan Osmanlı yeniçeri gazilerinin yiğitliklerini unutmışlardır.⁷ Bu birlikler Rumeli vilâyetleri menşeli, ihtida etmiş Hıristiyan oğlanlardan seçilerek oluşturulurlardı. İslahatlar döneminde (1856-1908) Batı, Osmanlının seçkin çocuklarını liberalizm, sosyalizm ve sekülerizmle eğiterek benzer bir devşirme yöntemini İslâma karşı mücadele için kullandı. Bu Jöntürkler olgunlaşır olgunlaşmaz İslâmın adalet ve iman değerleri yerine yeni Batılı değerleri geçirmişlerdi. Mesele, Batı'da kiliseye karşı mücadelede önemli bir rol oynamış olan Batı felsefesi, aslında ne bir kilise olan ne de kilisenin teşkilâtlanmasına sahip olan İslâma karşı kullanılıyordu.

Cemil Meriç'in görüşlerine göre Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin İslâmî seçkinlerinin başarısız kalışlarının nedeni Batı aleminin bilgisine ait yetersizlikleriydi. Bunlar İslâmın modernleştirilmesi meselesine dair hiç bir uygun çözüm bulamamışlardı. Çöküşün farkındalardı ama hâkim dil Fransızca eşliğinde Batı filozoflarına, tarihçilerine ve müsteşriklerine ait sathi bilgileri bu çöküşü durdurmağa yeterli değildi. Meriç'e göre Batı medeniyetine değer veriş, Türk-İslam kültürünün ahlaki ve zihni açılardan daha değersiz olmadığı ama teknik ve bilimsel açılardan yetersiz kaldığının bilincinde olmakla birlikte yürümeliydi.

Cemil Meriç, görüşleri seçkinler arasında müstesna bir yer tutan, az sayıdaki birkaç 19. asır Osmanlı Türk yazarına büyük bir ilgi gösterir. Bunlara Meriç'in manevi ataları gözüyle bakılabilir. Bunların başında,

7 Itzkowitz, N., *Ottoman Empire and Islamic Tradition*. New York 1972.

tutarlı ıslahat anlayışı ile Batının siyasi liberalizmine karşı keskin mücadelesi yanyana giden, muhafazakâr devlet adamı, ilerici hukukçu, tarihçi, dil ıslahatçısı ve Doğu Anadolu'nun pasifikatörü dev aydın Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895) gelirdi.

Bunun yanı sıra Meriç, artık pek okunmayan popüler-ilmî, öğretici makale yazarı, gazeteci, roman yazarı Ahmet Midhat'a (1844-1912) hayranlık duyar. Onun eserleri Türk İslâmının ihtiyacı olan kültürel uyum için model teşkil ederler. Ahmet Midhat Fransızcadan tercümeler yapan çok çalışkan bir mütercimdi. Verdiği konferansları, öğretici yazılar ve editörlüğünü yaptığı gazete, mecmua ve ansiklopedilerden oluşan sayısız ürünleri aracılığıyla, özellikle tabiat tarihi ve iktisat alanlarında, Avrupa'nın bilimi ve fikirleriyle İslâmın ilke ve geleneklerini kaynaştırmaya çabaladı. Kendisine dinsizlik suçlamalarının yönetilmesine neden olan, Fransız biyologu Lamarck'ın Darwin yanlısı evrim öğretilerini Türkiye'de tanıttı.

Ahmet Midhat'ın Batı Şarkiyatçılığına da büyük bir ilgisi vardı. 1889'da Stockholm'de yapılan 8. Şarkiyatçılar Kongresi'nde resmi Osmanlı temsilcisiydi. Cemil Meriç onda her modern bir Türk Larousse'ünü hem de ansiklopedik risaleleriyle İhvan'us-Safâ'da olduğu gibi klâsik İslâmî rasyonalistlerin soyundan birisini gördü. Bu ansiklopedik ve popülerce yaklaşımıyla Ahmet Midhat ilmi açıdan fazlaca orijinal değildi. Gene de kendisinin de katıl-

dığı Şarkiyatçılar Kongresi'nde, İslâmî ve Osmanlı Devleti'ni her türden Hıristiyan 'Haçlılar'a karşı korumaya hazır, az sayıdaki Türk ve Müslüman 'oksidantalist'lerinden biriydi.

Hâlâ okunan ve genel olarak hayranlık duyulan Türk İslâm düşünürü Mehmet Akif (Ersoy) (1873-1936) Cemil Meriç için en azından Ahmet Midhat kadar önemliydi. Cemil Meriç onda İslâmî adalet duygusunun ve rasyonel muhafazakârlığın timsalini gördü. Bu düşünür ve şair eserlerinde, Müslümanlara dini geleneklerinin modern bir milliyetçi cumhuriyetle nasıl bağdaştırılabileceğinin örneğini verir. Diğer yandan hayat

cumhuriyetine karşı mücadele eden bir sağcı mürteci değil ama ilerici, anti-emperyalist fikirleri olan milliyetçi müslüman bir düşünürdü.

Bunlardan başka Cemil Meriç, İslâmî gelenek ile batılılaşmanın bağdaştırılmasının hararetli bir savunucusu olan Jön Türk aydını Celal Nuri İleri'nin de (1877-1938) hayranıydı. O da Osmanlı Devleti'nin çöküşü ve milliyetçi dönüşümle ilgili siyasetler üstüne eleştirel fikirler ileri süren, üretken bir yazar, denemeci ve gazeteci idi.⁸

Dini lider Bediüzzaman Said Nursi de (1876-1960) Cemil Meriç'in İslâm modernistleri şeref locasındaki yerini alır. O bir radikal antinasyonalist, İslâmî muhalefet hareketi 'Nurculuk'un kurucusu olarak Türk devleti tarafından yıllarca takibata uğramıştır. Meriç için ilginç olan onun politik ajitasyonları değil ama hayranlık verici, popüler ilahiyata ve bilime dair risaleleridir. Bunlar Batının doğabilim görüşleri ve İslâmın dini, tasavvufi görüşlerinin biraraya getirildiği, çok geniş

Soldan itibaren Saîd Faik, Fazıl Hüsnü Dağlarca, İskender Fikret Akdora ve Cemil Meriç

hikayesinde yansıdığı gibi, hızlı siyasi ve kültürel değişimler meselesi hayati üzerinde büyük bir etki yapmıştır. Mehmet Akif, Atatürk'ün Türkiye'sinde artık faydalı olamazdı ve Mısır'a göç etti. Batı kültürüne ve özel olarak da milli devlet fikrine karşı cephe aldı. 1876'dan 1918'e kadarki dönemde II. Abdülhamid ve VI. Mehmet'in otokratik rejimlerine de karşı çıkmıştı. Cemil Meriç'e göre, şimdiye kadar hâkim olan görüşlerin aksine Mehmet Akif, Atatürk'ün

kapsamlı bilimsel Kur'an yorumları şeklindedir.⁹

Cemil Meriç'in zengin kütüphanesinden daha fazla isimler anmak pek anlamlı değil. Onun fikirleri, sosyal

8. Alpay, G., "İleri, Djelal Nuri" in: *Enc. of İslâm, New ed. vol. III* Leiden 1973.

Snouck Hurgronje, C., "Zong Turkije, Herinneringen uit İstanbul. 25 Zuli-23 september 1908", *De Gids* 73-1, Amsterdam 1909.

9. Mardin, Ş., *Religion and Social Change in Modern Turkey, The Case of Bediüzzaman Said Nursi*, New York 1989.

Cemil Meriç ve Celâl Sılay bir yemekte.

adalet, dini serbestiyet, ilerleme inancı, hümanizm, özgürlük aşkı ve milliyetçiliği kapsayan 'eski moda' bir liberalizm ile derin bir bağlılıkla elele giden İslâmın kültürel mirası üstüne oturur. Onun saf, entellektüel tezleri, son yıllar içinde genç radikal Müslüman düşünürler ve çoğu sol bir geçmişe sahip siyasi makale yazarları arasında artan bir ilgiye mazhar olmuştur.

Eserleri

Cemil Meriç bir defasında çalışmalarını şöyle nitelendirmişti: "Dil üzerine yazıyorum çünkü aydınlığa giden yol mükemmel bir dilden geçer. Osmanlı üstüne yazıyorum çünkü onun büyüklüğüne inanıyorum ve günümüz Türk'ü onun doğrudan takipçisidir. İslâm kültürü üzerine yazıyorum çünkü inanıyorum ki dünyadaki Müslümanlar kimsenin kayıtsız kalamayacağı bir

önem taşımaktadır. Demokrasi üstüne yazıyorum çünkü sanırım Batının bin yıllık tecrübesine kimse sağır kalamaz. Ülkemin problemleri üstüne yazıyorum çünkü ülkemi ve insanlarını seviyorum ve ben bu ülkenin ve kültürünün bir çocuğuyum."¹⁰

Aşağıdaki alıntıda ihtiraslarını niteler ama aynı zamanda eksikliğinin yarattığı kısıtlamaların bilincinde olduğunu ihsas eder: "Kelimeler dünyasının sultanı olmak, zindanında, hayır fildişi kulemde, sanatın ve düşüncenin gökdenlenlerini inşa etmek... Kader buna

imkan vermedi. Nemesis'in parmakları gözlerime uzandı."¹¹

Cemil Meriç muhtemelen görme noksanlığının yarattığı bir dengeleme saikiyle olsa gerek, çoğu zaman kelime sanatında büyük bir virtüzlük sergiler. Kendi dilinin yanısıra Arapça ve Fransızca'ya olan hâkimiyeti ona üslup ve kelime seçiminde büyük bir zenginlik getirebilme imkânı sağlar. Son dönem eserlerinin çoğu bir çeşit yeni-Osmanlıca Türkçe'siyle kaleme alınmıştır. Makale derlemelerinin çoğunluğu aslında kolay okunabilir, ılımlı modern Türkçe ile yazılmıştır. Eserlerinin tamamında, yitip gitmemesi için özen gösterdiği Türkçe'nin zengin ve çok yönlü dil geleneğine büyük bir saygı

¹⁰ Tercüman, 12.VII.1987.

¹¹ Tercüman, 12.VII.1987.

gösterir. Bunu bir milletin hafızasına derin bir saygı diye niteler ve bir kelime oyunuyla: halkın *kamusuna* dokunan *namusuna* dokunur, der.

Cemil Meriç'in yazılarında Batılılaşma ve aydınlar kavramları merkezi bir yer tutar. Bunları, Tanzimat döneminde yapılan ıslahatlar ve bunlara bağlı kültürel değişmelerin ışığında tarihi zeminine oturtur. Aydınların rolü hakkında şunları yazar: "Şimdiye kadar Türk aydınlarına yüklenen rol iki kelimeyle özetlenebilir: "aldanmak" ve "aldatmak". Senaryoyu başkaları yazıyor. Bizler sadece birer oyuncuyduk."

Meriç'e göre aydınlar bir fasit daire içindedirler: Avrupa'yı tanımamak vahim bir hata ama iyi tanımak da kendi halkına ve medeniyetine yabancılığa yol açıyor. Hafif bir abartma ile şu söylenebilir; Türk kültüründe hakim olan kriz içinde Batılılaşmış aydın, aynen Batı Avrupa'da yaşayan Türk işçileri gibi kendi ülkesine yabancısıdır. Bir çıkış yolu olarak Cemil Meriç şunu düşünür: Türk halk yığınları Avrupalılaşmalı, seçkin aydınlar Türkleşmeli.

Meriç'in yayınlanmış eserleri, birkaç kültür tarihi üstüne ve ebedi incelemesini, Fransız edebiyatı üstüne incelemelerini ve bu edebiyattan tercümelerini, ve felsefe ve şarkiyatçılık üstüne makalelerini ihtiva eder. Şimdiye kadar hiçbir eseri bir başka dile tercüme edilmemiştir. Yazarın öğrencileri Fransızca'ya tercüme için çalışmaktaydılar. 1941'de ilk makalesi olan, Fransız roman yazarı Balzac üstüne incelemesini yayınladı. 1943'de Balzac üstüne 74 sayfalık bir incelemenin de yer aldığı Balzac'ın romanı *Altın Gözlü Kız'ın* (*La fille aux yeux d'or*) Türkçe'ye tercümesi yayınlanır. Meriç Balzac'ın eserlerini Türkçe'ye tercüme ederken, Türk yazarlarını henüz Türkiye'de gelişiminin ilk evrelerini yaşayan roman sanatıyla meşgul olmaları için teşvik

etmek istiyordu. Balzac'tan tercüme-leri *Otuzundaki Kadın (La femme de trente ans)*, *On Üçlerin Romanı (Fer-ragus)* ve *Kibar Fahişelerin İhtişam ve Sefaleti (Spelendeurs et misères des co-urtisanes)* takip etti.

1948'de edebi mütercim olarak şöhreti yayıldığından Milli Eğitim Bakanlığı kendisine Victor Hugo'nun *Hernani* manzum piyesinin tercümesi görevini verir. Bu tercüme 1956'da bakanlıkça *Dünya Edebiyatı Klasikleri* dizisi içinde yayınlanır. (1966'da yeni baskısı yapılır.) 1957'de bu eserin sahnelenmesinin resmi makamlarca son anda iptali, Türkiye'nin o dönemdeki kültür politikalarının durumu hakkında canlı bir misaldir. Gene de Meriç'e Hugo'nun *Sefiller (Les misérables)* ve Rousseau'nun *Emile* eserlerinin tercümesi görevi verilir. Bu tercümelemler hiçbir zaman tamamlanamaz.

Görme duygusunu kaybetmesinin izleyen çaresizlik yıllarından sonra, 1964'de yeni yönelimlerinin ürünü olan *Hint Edebiyatı* ortaya çıkar. Kitabın yeniden yazılmış ve genişletilmiş versiyonu 1976'da bu defa *Bir Dünyanın Eşiğinde* ismiyle ve 344 sayfa olarak yayınlanır.¹²

1964'den itibaren deneme yazarı olarak Cemil Meriç'in başarısı başladı. Aralarında on yıl süreyle yazdığı, laik eğilimli muhafazakar milliyetçilerin aylık edebi dergi *Hisar*'ında olduğu, dergilere düzenli olarak yazmaya başladı. 1967'de *İlk sosyolog, ilk sosyalist* alt başlığıyla *Saint-Simon* monografisini yayınladı. Bu kitap, bu hür ruhlu, solcu ütopiste duyduğu eski aşkın bir neticesiydi. Öğrencilerinden birisi olan ve sonradan tanınmış bir dilbilimci ve Fransızca öğretmeni olacak olan Berke Vardar ile birlikte *Dillerin Yapısı ve Gelişmesi*

isimli kısa incelemeyi yazdı.

1974'de *Bu Ülke* yayınlanır. 174 sayfalık bu denemeler derlemesi onun fikirlerinin özünü yansıtır. Bu kitap onun en başarılı kitabı olmuştur. (1985'de 5. baskı). Bunu hemen *Ümrandan Uygarlığa* takip etmiştir.

Müteakip yıllarda yeni kitapları yayınlandı. 1980'de en hacimli kitabı *Kırk Ambar* yayınlandı. Kitabın adı Meriç'e çocukluk yıllarında okuma zevkini aşıl原因an Ahmet Midhat'ın yayınladığı eğitici, ansiklopedik mecmuanın adından alınmıştı. 487 sayfalık bu kitapta yazar okumuşluğunun zengin birikimini gözler önüne serer. Karakteristik bir Osmanlıca başlık olan ve ilk olarak Tanzimat döneminin tanınmış deneme ve hikaye yazarlarından Samipaşazade Sezai tarafından kullanılmış olan *'Rümuş ül-edep'* başlığıyla başlayan ilk bölümde dünya edebiyatı kavramı tartışılır ve Voltaire, Herder, Goethe, Hafız ve Victor Hugo'nun kitabı *Les Orientales* üzerinde durulur. Bunu takip eden bölüm 'klasikler'dir ve edebi eserleri klasik yapının ne olduğu sorusu üzerinde durulur. Meriç özellikle Boileau'dan Valéry'ye Fransız münekkitlerini kendine temel alır. İlk bölüm, başlangıcından Balzac'la ulaştığı nihai noktaya kadar romanın ele alındığı ve Türk edebiyatının bu tür üstüne görüşlerinin yer aldığı bir kısım ile tamamlanır. *Lehçet-ül-hakayik* başlıklı ikinci bölüm Tanzimat döneminin ilk mizahçısı Ali Bey'in lûgatı üstüne bir kısımla başlar ve daha sonra şu konular ele alınır: Türk İslâm kültürünün Avrupalılaştırmasının Japon modernleşmesi tarzında mümkün olup olmayacağı, 'Ortadoğu'da kolonyalizm ve şarkiyatçılık', Bossuet, İslâm'da marksizm, Pierre Joseph Proudhon ve anarşizm, Avrupa özgürlük fikri, İslâmî düşünür Ali Şeriatî ve kadın problemi. Kitap 1980'de *Türkiye Milli Kültür Vakfı* ödülünü almıştır.

1981'de gene makalelerinin derlenmesinden oluşan, anarşi ve terörizm ile Osmanlı devletinin Batı tarafından mali-iktisadi sömürülüğü temalarını ele alan kitabı çıkar. Meriç dergilerde çok sayıda makale yayınlar ve eserlerinden ötürü Ankara ve Kayseri'de edebiyat cemiyetlerinden ödüller alır. 1983'de Maxim Rodinson'un 'La fascination de l'islam'ının tercümesi *Batıyı Büyüleyen İslam*'ı yayınlar. Bir yıl sonra, İslam ve Batı felsefeleri, ansiklopediler ve İncil üstüne 60 sayfalık incelemelerinin yer aldığı *Işık Doğudan Gelir* kitabı yayınlanır.

1986'da planlanmış toplu eserlerinin ilk cildi olarak *Kültürden İrfana* yayınlandı. Okuyucu burada Cemil Meriç'in fikirlerini yansıtan bir seçme ile karşılaşır. Batı kolonyalizmi, emperyalizm ve istihbarat servisleri, casus müsteşrik ve antropologlar sahneye çıkarılırlar ve haklarında serinkanlı ve dengeli bir tarzda konuşulur. Yazar Avusturyalı müsteşrik Hammer ve Fransız André Miquel'in eserlerine verdiği değeri ifade eder. Daha sonra Leiden'lı İslâmolog R.P. Dozy'nin *İslamcılık* adlı eserinin Türkçe tercümesinin 1909'da İstanbul'da yol açtığı münakaşaları ayrıntılı olarak inceler.¹³ Peygamberin (Hz. Muhammed) hayatını tarihi eleştirel ve rasyonel bir yaklaşımla ele alan bu kitap, geleneksel Müslüman alimler arasında büyük bir huzursuzluk uyardırılmış, bu da modernist Müslümanların mukabelesine neden olmuştur.

Bu kitapta Meriç *Oryantalizm* kitabını ağır bir dille eleştirdiği Edward Said'i de ele alır. Said'in Batı şarkiyatçılığı üstüne menfi değerlendirmelerini çok keskin ve çoğu kez adaletsiz bulur ve kitabın jargonla bulanmış üslubundan dolayı ancak kü-

12 Dozy, R.P., *Het İslamisme*, Haarlem 1863 (1. baskı)

Dozy, R.P., *Tarih-i İslâmiyet*, Kahire 1908-9, 2 cilt (ter.: Abdullah Cevdet)

12 *Hind Edebiyatı*, İstanbul 1964, 266s.

Bir Dünyanın Eşiğinde, İstanbul 1976, 344s.

çük bir seçkin okuyucu kitlesine ulaşabileceğini belirtir. İslâm kültür tarihi. bilgisine yaptıkları katkılardan dolayı Batılı müsteşriklere olumlu bir değer veren Meriç, İslâm aleminin kendi kültür tarihine ait bilimsel incelemelerde Batıya nasıl bağımlı olduğuna işaret eder. Günümüz Müslüman aydınlarını, aynı düzeyde başarılı eserler verecek durumda olmadıklarından dolayı kınar.

Sonuç

Eğer 20. asır Türk kültür tarihine daha yakından bakarsak, bununla Cemil Meriç'in fikirlerinin gelişimi arasındaki benzerlikler çok sarik olarak gözümüze çarpar. Batılılaşma ve Rumeli topraklarının hemen tamamının kaybının yarattığı milliyetçi tepki, kendi kültürel geleneğine güven eksikliği ile yanyana gitmiştir. Komünizm, sosyalizm ve liberalizm gibi Batı ideolojileri tecrübe edilmiştir. Bu sonuçta, İslâm kültürünün ihyası çabalarına yol açmıştır. Bu ihya, günümüz Batı bilim ve tekniğinin üstünlüğünün bilincinde olarak, kendi öz ve bazı Batı geleneklerinin bağdaştırılması temelinde olmalıdır.

Altmışlı yıllarda, tamamen Batılılaşmış, sosyalizmden etkilenmiş Türk aydını için bu 'yeni İslâmcılık' seçimi benzeri görülmemiş bir olguydu. İstanbul ve Ankara'nın keskin bir şekilde ayrılmış entellektüel çevrelerinde, ne sağda, ne solda bir taraf seçmeyip, her iki tarafta da kendini evinde hissedebilmek anlaşılır gibi değildi. Şimdi, 1991'de şurası aşikar ki Cemil Meriç hariçten bakabilen, öncü bir kişiydi. Türkiye'de hâkim olan kültürel ve ideolojik krizde, sayıları giderek artan Marksist eğilimli aydınlar İslâma yöneliyorlar, ya da bir başka deyişle Batılı sosyalist biçimlenişlerini, hâkim laik düzenin yerini alacak ve Batı ile İslâmın mirası arasında uyumlu bir bileşim sağlayacak, yeni bir İslâmi ideoloji için

Cemil Meriç Kemal Tahir ile birlikte.

yararlı kılmaya çabalyorlar.

Mevdudi ve Seyyit Kutb gibi Müslüman düşünürlerden farklı olarak Cemil Meriç İslâm aleminin Batı arasındaki ilişkileri, sürekli mücadele gerektiren, bir kültürel ihtilaf olarak görmez. İslâm kültürünün otantikliği, Batı kurumlarının ve şimdi artık İslâm ülkelerinin elinde bulunmayan, 'hikmet'inin benimsenmesiyle inkar edilmiş olmaz.

İslâmın kültürel mirasının önemi konusundaki görüşleriyle Meriç Mısırlı düşünür Tarık el-Bişri'ye yakındır.¹⁴ İslâmın ve milliyetçiliğin bağdaşabilirliği de kaynaştırıcı bir unsurdur. Cemil Meriç, İslâmın kültür geleneğinin yenilenmesinde rasyonalizmi asli bir şart olarak gören Mısırlı filozof Zeki Necip Mahmud'a daha da yakındır.¹⁵ Bu iki İslâmi liberalin İslâmın modernleştirilmesi meselesine edebi-felsefi yaklaşımları çakışır.

Zeki Necip Mahmud ve Cemil Meriç İslâmi gelenekte bulunmayan özgürlük ve eşitlik kavramlarının Batıdan alınması konusunda aynı fikirde dirler. Batılılaşma İslâm kültürüne uygundur. Kültürel alışveriş ve değişim Ortadoğu medeniyetlerinin daimi bir karakteristiği idi.

Türk düşünürü Cemil Meriç eserlerinde de görüleceği gibi, Osmanlı İslâmının son dönemlerinde gelişmiş olan ve bugün Ortadoğu'da yaşamakta olan bir liberal gelenek içinde yer almaktadır.

(Hollandacadan Çeviren:
Erol Gözmen)

Bu makale "Inspiratie en Kritek - moslimse intellectuelen over de İslâm" (İlham ve Eleştiri - Müslüman aydınların İslâm üstüne görüşleri-) isimli, çeşitli İslâm ülkelerinden aydınlar ve fikirlerini tanıtan bir makaleler derlemesi olan ve 1992'de MOI (Ortadoğu ve İslâm Araştırmaları Birliği) tarafından yayınlanmış olan Hollandaca kitaptan tercüme edildi.

Kitapta tanıtılan diğer aydınlar ise şunlar: Mısırlı Hasan Hanefi ve Tarık el-Bişri, İranlı Hüseyin Tabataba'i ve Ali Şeriatî, Tunuslu Raşid el-Gannuşî.

14 Meijen, R., "Tarık al-Bishri" in: *Inspiratie en Kritek*, 1992.

15 Binder, L., *Islamic Liberalism: A Critique of Development Ideologies*, Chicago-London 1988, s. 243-292, 299-314.

çük bir seçkin okuyucu kitlesine ulaşabileceğini belirtir. İslâm kültür tarihi bilgisine yaptıkları katkılardan dolayı Batılı müsteşriklere olumlu bir değer veren Meriç, İslâm aleminin kendi kültür tarihine ait bilimsel incelemelerde Batıya nasıl bağımlı olduğuna işaret eder. Günümüz Müslüman aydınlarını, aynı düzeyde başarılı eserler verecek durumda olmadıklarından dolayı kınar.

Sonuç

Eğer 20. asır Türk kültür tarihine daha yakından bakarsak, bununla Cemil Meriç'in fikirlerinin gelişimi arasındaki benzerlikler çok sarih olarak gözümüze çarpar. Batılılaşma ve Rumeli topraklarının hemen tamamının kaybının yarattığı milliyetçi tepki, kendi kültürel geleneğine güven eksikliği ile yanyana gitmiştir. Komünizm, sosyalizm ve liberalizm gibi Batı ideolojileri tecrübe edilmiştir. Bu sonuçta, İslâm kültürünün ihyası çabalarına yol açmıştır. Bu ihya, günümüz Batı bilim ve tekniğinin üstünlüğünün bilincinde olarak, kendi öz ve bazı Batı geleneklerinin bağdaştırılması temelinde olmalıdır.

Altmışlı yıllarda, tamamen Batılılaşmış, sosyalizmden etkilenmiş Türk aydını için bu 'yeni İslâmcılık' seçimi benzeri görülmemiş bir olguydu. İstanbul ve Ankara'nın keskin bir şekilde ayrılmış entellektüel çevrelerinde, ne sağda, ne solda bir taraf seçmeyip, her iki tarafta da kendini evinde hissedebilmek anlaşılır gibi değildi. Şimdi, 1991'de şurası aşık ki Cemil Meriç hariçten bakabilen, öncü bir kişiydi. Türkiye'de hâkim olan kültürel ve ideolojik krizde, sayıları giderek artan Marksist eğilimli aydınlar İslâma yöneliyorlar, ya da bir başka deyişle Batılı sosyalist biçimlenişlerini, hâkim laik düzenin yerini alacak ve Batı ile İslâmın mirası arasında uyumlu bir bileşim sağlayacak, yeni bir İslâmi ideoloji için

Cemil Meriç Kemal Tahir ile birlikte.

yararlı kılmaya çabalyorlar.

Mevdudi ve Seyyit Kutb gibi Müslüman düşünürlerden farklı olarak Cemil Meriç İslâm aleminin Batı arasındaki ilişkileri, sürekli mücadele gerektiren, bir kültürel ihtilaf olarak görmez. İslâm kültürünün otantikliği, Batı kurumlarının ve şimdi artık İslâm ülkelerinin elinde bulunmayan, 'hikmet'inin benimsenmesiyle inkar edilmiş olmaz.

İslâmın kültürel mirasının önemi konusundaki görüşleriyle Meriç Mısırlı düşünür Tarık el-Biştirî'ye yakındır.¹⁴ İslâmın ve milliyetçiliğin bağdaşabilirliği de kaynaştırıcı bir unsurdur. Cemil Meriç, İslâmın kültür geleneğinin yenilenmesinde rasyonalizmi asli bir şart olarak gören Mısırlı filozof Zeki Necip Mahmud'a daha da yakındır.¹⁵ Bu iki İslâmi liberalin İslâmın modernleştirilmesi meselesine edebi-felsefi yaklaşımları çakıştır.

14 Meijen, R., "Tariq al-Bishri" in: *Inspiratie en Kritek*, 1992.

15 Binder, L., *Islamic Liberalism: A Critique of Development Ideologies*, Chicago-London 1988, s. 243-292, 299-314.

Zeki Necip Mahmud ve Cemil Meriç İslâmi gelenekte bulunmayan özgürlük ve eşitlik kavramlarının Batıdan alınması konusunda aynı fikirde dirler. Batılılaşma İslâm kültürüne uygundur. Kültürel alışveriş ve değişim Ortadoğu medeniyetlerinin daimi bir karakteristiğiydi.

Türk düşünürü Cemil Meriç eserlerinde de görüleceği gibi, Osmanlı İslâmının son dönemlerinde gelişmiş olan ve bugün Ortadoğu'da yaşamakta olan bir liberal gelenek içinde yer almaktadır.

(Hollandacadan Çeviren:
Erol Gözmen)

Bu makale "*Inspiratie en Kritek - moslimse intellectuelen over de İslâm* -" (İlham ve Eleştiri - Müslüman aydınların İslâm üstüne görüşleri) isimli, çeşitli İslâm ülkelerinden aydınlar ve fikirlerini tanıtan bir makaleler derlemesi olan ve 1992'de MOI (Ortadoğu ve İslâm Araştırmaları Birliği) tarafından yayınlanmış olan Hollandaca kitaptan tercüme edildi.

Kitapta tanıtılan diğer aydınlar ise şunlar: Mısırlı Hasan Hanefi ve Tarık el-Biştirî, İran'lı Hüseyin Tabataba'i ve Ali Şeriatî, Tunus'lu Raşid el-Gannuşî.

